

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ŞƏKİL KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

İxtisas: 5714.01- “Müqayisəli-tarixi və
müqayisəli-tipoloji dilçilik”

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **Türkan Etibar qızı Hüseynova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mehdi Nizami oğlu Rəhimov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Kəmalə Avadır qızı Cəfərova

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Günay Hübət qızı Babayeva

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Xəyalə Rəmiyəddin qızı Abdullayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəsimov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Son illər yerli və xarici dilçilikdə feil kateqoriyaları, xüsusilə də şəkil kateqoriyası fəal şəkildə tədqiq edilir. Bunun əsas səbəbi, bu kateqoriyanın universallığı kimi qəbul edilməsidir. Feil, dilin morfoloji strukturunun mərkəzi kateqoriyası olmaqla, cümlənin zəngin və mürekkəb formalar sistemini, predikativlik və modallıq mərkəzlərini təşkil edir. Feil müqayisə olunan hər iki dildə semantik zənginliyə və zəngin qrammatik kateqoriyalar və formalar sistemində malikdir. Onun mənimsənilməsi, artıq nitqin kommunikativ vahidi olan cümləyə yiyələnmək deməkdir.

Feil həm də forma əmələ gətirmə baxımından mürekkəb bir kateqoriyadır. İngilis dilində feilin qrammatik mənalarının müxtəlifliyi, tələbələr üçün nitqdə feil formalarından istifadə edərkən əhəmiyyətli çətinliklər yaradır. Konkret səhvlərin proqnozlaşdırılması və qarşısının alınması, eləcə də məktəblərdə feil sisteminin tədrisi üçün effektiv metodikanın işlənilməsi, Azərbaycan və ingilis dillərində feil şəkillərinin müqayisəli təhlilinin aparılması vacib şərtlərdən biridir.

Azərbaycan və ingilis dillərində olduğu kimi, digər dünya dillərində də şəkil kateqoriyası anlayışı mövcuddur. Lakin bu anlayışın ifadə vasitələri həm qohum dillərdə, həm də fərqli dillərdə müxtəlifdir. Buna görə də, bir dilin kateqoriyasının ifadə vasitəsi, digər dilin quruluşuna uyğun şəkildə tərcümə olunur.

Azərbaycan və ingilis dillərində feilin şəkil kateqoriyası, dilin ən mürekkəb kateqoriyalarından biri olaraq həm yerli, həm də xarici dilçilərin əsərlərində dəfələrlə tədqiqat mövzusu olmuşdur. Hal-hazırda bu mövzu ən mübahisəli məsələlərdən biri hesab edilir. Eyni zamanda, hər iki dildə feilin şəkil kateqoriyaları, dilin qrammatik quruluşu nəzəriyyəsi çərçivəsində ümumi və xüsusi xarakterli çoxsaylı tədqiqatların mövzusuudur. Elmi ədəbiyyatda bu istiqamət

O. Cespersion¹, A.İ. Smirnitiski², H. İ.Mirzəzadə³, B.A. İlyiş⁴, B.S. Xaymoviç⁵, M. Hüseynzadə⁶, L.S. Bərxudarov⁷, O.İ. Musayev⁸, G. Abdullayeva⁹, Q.Ş. Kazımov¹⁰, O.N. Selezneva¹¹, G. S. Həsənova¹², B. Xəlilov¹³, N.B. Məmmədli¹⁴, M.Z. Nağısoylu¹⁵ və başqaları tərəfindən aparılmış tədqiqatlarla təmsil olunur. Bu kateqoriyanın təbiətinin mürəkkəbliyi, dildəki müxtəlif ifadə vasitələri, xüsusi mənalara zənginliyi və məndəki realizasiya xüsusiyyətləri,

¹ Jespersen, O. Essentials of English Grammar / O. Jespersen. – London: –1933. – 387 p.

² Смирницкий, А.И. Морфология английского языка / А. И. Смирницкий. – Москва: –1959. – 440 с.

³ Mirzəzadə, H. İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası / H.Mirzəzadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, –1962. – 369 s.

⁴ Ильиш, Б.А. Строй современного английского языка / Б.А. Ильиш. – Ленинград.: Просвещение, – 1965. –378 с.

⁵ Хаймович, Б.С. Теоретическая грамматика английского языка / Б.С., Хаймович, Б.И. Роговская – Москва: Высшая школа, – 1967. – 297 с.

⁶ Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / H.Hüseynzadə. III hissə. – Bakı: Maarif, - 1973. – 357 s.

⁷ Бархударов, Л. С. Очерки по морфологии современного английского языка / Л. С. Бархударов. – Москва: Высшая школа, – 1975. – 156 с.

⁸ Musayev, O. İ. İngilis dilinin qrammatikası: Ali məktəb tələbələri üçün dərslik / O.İ. Musayev. Bakı: Maarif, – 1996. – 392 s.

⁹ Abdullayeva, G. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri: / fil. ü.fəl.d. dis. / – Bakı, 2000.– 141 s.

¹⁰ Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə]: / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c. 9. -2010. – 544 s.

¹¹ Селезнева, О. Н. Дифференциация средств выражения будущего времени в современном английском языке: / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. / – Тверь, 2013. – 18 с.

¹² Həsənova, G. S. Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası (Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında) / G. S. Həsənova. –Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 192 s.

¹³ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası / B. Xəlilov.–Bakı: Papirus NP, – 2016. –286 s.

¹⁴ Məmmədli, N.B. Azərbaycan dilində alınma terminlər / N.B. Məmmədli. - Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 488s.

¹⁵ Nağısoylu, M.Z. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / M.Z. Nağısoylu. – Bakı: Elm, c.1. – 2017. – 634 s.

həmçinin bu kateqoriyanı yeni bir elmi paradiqma – antroposentrik dilçilik çərçivəsində başa düşmək və təsvir etmək imkanı, bu dil fenomeninin daha dərinə öyrənilməsinə zəruri edir. Bu məsələlərin araşdırılmasına olan maraq yalnız funksional tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətindən deyil, həm də linqvodidaktik əsaslandırmadan qaynaqlanır.

Mövzunun aktuallığı bir neçə aspektdən izah edilə bilər.

Azərbaycan və ingilis dillərində feilin şəkil kateqoriyasının öyrənilməsi sahəsində müəyyən bir tədqiqat ənənəsi mövcud olsa da, müxtəlif struktura malik dillər arasında bu kateqoriyanın oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi məsələsində hələ də yekdil fikir formalaşmamışdır. Hər iki dilin morfoloji quruluşları, sintaktik xüsusiyyətləri və semantik təzahürləri arasındakı fərqliliklər, bu kateqoriyanın müqayisəli təhlilini çətinləşdirir və nəticədə alimlər arasında müxtəlif yanaşmaların meydana çıxmasına səbəb olur. Buna görə də, müxtəlif sistemli dillər arasında feilin şəkil kateqoriyasının müqayisəli öyrənilməsi, yalnız dilçilik nəzəriyyəsi üçün deyil, həm də praktiki tətbiqlər baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dilçilik elminin zənginləşməsi və müxtəlif sistemli dillərdə mövcud olan mübahisəli məsələlərin həlli, əsasən qohum və qeyri-qohum dillərin qarşılıqlı müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin nəticəsidir. Bu yanaşma, bir sıra elmi, nəzəri və praktiki nəticələrin əldə olunmasına imkan verir. Müqayisəli-tipoloji tədqiqatın aparılmasında, müqayisə olunan dillərin morfoloji quruluşuna dair ətraflı məlumat vermək vacibdir. Müqayisəli tədqiqatın hərtərəfli üstünlüklərini nəzərə alaraq, şəkil kateqoriyasını Azərbaycan və ingilis dilləri kontekstində müqayisə üsulundan istifadə edərək tədqiq etmək, müasir dilçilikdə aktual problemlərdən biri hesab edilir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilçiliyində feilin şəkil kateqoriyasına dair müxtəlif nəzəri əsərlər mövcuddur. Lakin bu sahədə Azərbaycan və ingilis dillərində müqayisəli-tipoloji tədqiqatın hələ də tam şəkildə aparılmadığı qeyd edilməlidir. Şəkil kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdə müqayisəli-tipoloji təhlili, bir tərəfdən ingilis dilinin qrammatik quruluşunun daha dərin və

ətraflı şəkildə öyrənilməsinə, digər tərəfdən isə müxtəlif sistemli dillərdə müqayisəli-tipoloji problemlərin həllinə zəmin yarada bilər.

Hər iki dilin qrammatik strukturunun fərqli xüsusiyyətlərə malik olması, bu kateqoriyanın dil sistemindəki funksional rolu və onun ifadə etdiyi semantik çalarların müqayisəli təhlilinə geniş imkanlar açır. Azərbaycan və ingilis dillərində şəkil kateqoriyasının müxtəlif təzahürləri, o cümlədən modallıq, zaman və şəxs kimi qrammatik kateqoriyalar vasitəsilə ifadə olunan məna fərqləri, bu sahədə aparılacaq tədqiqatların həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətini artırır. Bu müqayisə, hər iki dilin morfoloji quruluşunun daha yaxşı anlaşılmasına, həmçinin müxtəlif dillər arasında paralellər qurulmasına imkan yarada və dilçiliyin daha geniş miqyasda inkişafına töhfə verə bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan və ingilis dillərində feilin şəkil kateqoriyasıdır.

Tədqiqatın predmeti isə şəkil kateqoriyasının ifadə vasitəsinin tədqiqı, bu kateqoriyanın növlər üzrə qruplaşdırılması və tərcümə zamanı yaranan müəyyən problemlərin həlli yollarıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi hər iki dildə şəkil kateqoriyasını tədqiq etmək, müqayisə zamanı yaranan anlaşılmaz məsələlərə aydınlıq gətirmək, istər forma, istərsə də məna cəhətdən oxşar və fərqli cəhətləri aşkar etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- şəkil kateqoriyasının araşdırılması ilə bağlı mövcud nəzəri ədəbiyyatın şərhini vermək;
- Azərbaycan və ingilis qrammatikasında feilin şəkil kateqoriyasının mövqeyini müəyyənləşdirmək;
- hər iki dildə şəkil kateqoriyasının semantik, sintaktik və morfoloji təhlilini vermək;
- hər iki dildə şəkil kateqoriyasının tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərin həlli yollarını araşdırmaq;
- şəkil kateqoriyasının ifadə vasitələrini araşdırmaq;
- Azərbaycan dilində feilin xəbər, əmr, vacib, arzu, lazım, şərt şəkillərinin istifadə sahələrini təhlil etmək;

- Azərbaycan dilində şəkil kateqoriyasının feilin perifrastik formasında işlənməsini öyrənmək;
- ingilis dilində feilin imperativ, indikativ, sabcanktiv, sapozişinal, kandişinal, şəkillərinin morfoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- müxtəlif sistemli dillərdə feilin şəkil kateqoriyasını modallığın ifadə vasitəsi kimi tədqiq etmək;
- hər iki dildə şəkil kateqoriyasının digər kateqoriyalarla qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan və ingilis dillərində feil şəkillərinin tərcümə problemlərini aşkarlamaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda müqayisəli-tarixi, müqayisəli tutuşdurma və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Azərbaycan və ingilis dillərinin qrammatikasında şəkil kateqoriyası əsas kateqoriyalardandır və feilin perifrastik formaları ilə ifadə olunur;
- feilin şərt şəkli işin icra olunub-olunmamasının müəyyən şərtədən asılı olduğunu bildirir;
- Azərbaycan dilində feilin şəkil kateqoriyası əsasən əmr, xəbər, vacib, lazım, şərt, arzu şəkilləri kimi reallaşır;
- Azərbaycan dilində lazım şəklinin işlənmə tezliyi digər şəkil kateqoriyaları ilə müqayisədə daha aşağıdır;
- Azərbaycan və ingilis dillərində şəkil kateqoriyası modallığın ifadə vasitəsidir;
- hər iki dildə feilin imperativ şəkli hərəkətin icrasının əmr və ya təklif edildiyini bildirdiyi halda indikativ şəkli real zamanla əlaqələndirilir;
- ingilis dilindəki kandişinal şəkli Azərbaycan dilindəki şərt şəklinə uyğun gəlir;
- sabcanktiv şəkli hərəkətin fərz edildiyini, güman edildiyini bildirir, buna görə də zaman sferası ilə əlaqələndirilə bilməz;
- ingilis dilində feilin sapozişinal şəkli güman semantikasını ifadə edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan və ingilis dillərində feilin şəkil kateqoriyası ayrı-ayrılıqda geniş şəkildə tədqiq edilmiş və bu sahədə bir sıra dissertasiya və monoqrafiyalar yazılmışdır. Hər iki dilin şəkil kateqoriyasına dair aparılan tədqiqatlar müxtəlif yanaşmalar və metodologiyalar nəzəri çərçivələr üzərində qurulmuşdur. Lakin bu kateqoriyanın müqayisəli şəkildə, yəni hər iki dilin materialları əsasında təhlilinə çox az yer ayrılmışdır. Bu səbəbdən, feilin şəkil kateqoriyasının Azərbaycan və ingilis dillərindəki xüsusiyyətlərini müqayisəli-tipoloji yanaşma ilə öyrənmək, bu sahədəki araşdırmaların ciddi boşluğunu dolduracaq və yeni elmi nəticələr əldə etməyə şərait yaradacaqdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti, Azərbaycan və ingilis dillərində feilin şəkil kateqoriyaları haqqında elmi-nəzəri fikirlərin dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi, həmçinin müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli tipologiyasına dair nəzəri bazanın və konseptual-metodoloji tədqiqat aparatlarının hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Bu, dilçilik sahəsindəki elmi tədqiqatların inkişafına və xüsusilə də qrammatika və sintaksisin müxtəlif aspektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin aydınlaşdırılmasına töhfə verir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş nəticələr bir sıra sahələrdə tətbiq oluna bilər. Xüsusilə, Azərbaycan və ingilis dillərinin müqayisəli tipologiyasında, tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasında, morfologiya üzrə xüsusi kursların və seminarların tədrisində, həmçinin Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə praktikasında və ingilis dilinin ikinci dil kimi tədrisi sahəsində də istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobeasiya və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları elmi seminarlarda, ölkə miqyaslı və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə edilmiş, müzakirə olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı müəllifin Azərbaycanda və bir sıra xarici ölkələrdə, jurnal və topluslarda, 8 məqalə və 4 tezisi nəşr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, 9 516 işarə, I fəsil – 38 səhifə, 69 679 işarə, II fəsil – 33 səhifə, 63 605 işarə, III fəsil – 52 səhifə, 98 937 işarə, nəticə – 2 səhifə, 2 725 işarədir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 244 462 işarə təşkil edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Azərbaycan dilində şəkil kateqoriyası və onun ifadə vasitələri məsələsinə elmi–nəzəri baxış”** adlı I fəslı, 2 paraqrafdan ibarətdir.

I fəslin **“Azərbaycan dilində şəkil kateqoriyasının tədqiqinə dair ümumi qeydlər”** adlı I paraqrafında müxtəlif sistemli dillərdə qrammatik kateqoriyaların müqayisəli təhlilinin əhəmiyyətindən bəhs edilmiş, feilin əsas nitq hissəsi kimi funksiyaları göstərilmiş, onun kateqoriyaları haqqında tədqiqatlara nəzər salınmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində feil şəkilləri mübahisə doğuran məsələlərdən biri hesab olunur və tarixən davamlı olaraq, qrammatikada feil mövzusunda öz həcminə və tutumuna görə xüsusi yer tutur. Feilin şəkil kateqoriyası həm mənə xüsusiyyətlərinə, həm də təzahür formalarına görə daim maraq doğuran məsələlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan dilində feilin şəkil kateqoriyasının yaranması dilin inkişafı ilə bağlıdır. Feilin şəkil kateqoriyası, dilin qrammatikasında feilin hərəkətin yerinə yetirilmə vəziyyətini və zamanını göstərən, eyni zamanda hərəkətin yerinə yetirilməsinin şəraitini təsvir edən müxtəlif formaların yaranmasını ifadə edir.

Son zamanlar müqayisəli tədqiqatlara dilçilikdə xüsusi yer verildiyindən bu sahədəki araşdırmalar geniş vüsət almaqdadır. Belə ki, müxtəlif sistemli dillərdə mövcud olan qrammatik kateqoriyalar həm ümumi şəkildə tədqiq edilir, həm də müqayisəli şəkildə öyrənilərək əhəmiyyətli nəticələr əldə edilir. Dillərin bölgüsü həmin

dillərin tutuşdurma üsulu ilə öyrənilməsi zamanı mümkün olub. Başqa sözlə desək, müxtəlif dilləri bir – biri ilə tutuşdurmadan onların qrammatik quruluşları arasındakı fərqləri müəyyən etmək qeyri - mümkündür.

Azərbaycan dilində feilin şəkil kateqoriyası, dilin qrammatikasının ən mühüm və mürəkkəb hissələrindən biridir. Bu kateqoriya, dildə hərəkətlərin necə və nə zaman baş verdiyini göstərməklə yanaşı, həm də dilin zənginliyini və ifadə qüvvəsini artırır. Feilin şəkil kateqoriyasının inkişafı, zamanla və dilin təkamülü ilə sıx əlaqəli olub, müasir Azərbaycan dilinin qrammatik sistemini təşkil edən əsas elementlərdən biridir.

Müxtəlif dillərin müqayisəsi insan təfəkküründə həmişə əhəmiyyətli yeri tutub. Bu baxımdan, dilin sistematik xüsusiyyətlərinin müqayisəsi zamanı, qohum olub - olmamasından asılı olmayaraq, ana dilinin əsas baza rolunu oynayacağı xüsusi vurğulanmalıdır.

Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə Azərbaycan dili qədim və zəngin yazı ənənəsinə və tarixə malik kamil dillərdən biridir. Məhz bu baxımdan insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrində ana dilindən geniş şəkildə istifadə olunur.

Feilin müxtəlif şəkillərinin yaranması bu nitq hissəsinin zaman, şəxs və xüsusi şəkil şəkilçilərini qəbul etməsindən və onların mənə xüsusiyyətindən asılıdır. Ümumiyyətlə, feil şəkilləri şəxsin və ya hərəkətin yerinə yetirilməsinə müxtəlif münasibətləri bildirir.

Şəkil kateqoriyasının inkişaf tarixinə elmi-nəzəri baxış keçirdikdə tədqiqatçıların yanaşmalarının müxtəlif istiqamətlərdə formalaşdığını görürük.

Ə. Tanrıverdi, feilin şəkilləri və qrammatik formaları ilə bağlı bir çox tədqiqatlar aparmış və bu məsələləri həm nəzəri, həm də praktik baxımdan dərinlən təhlil etmişdir. O, xüsusən feilin əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt və bacarıq şəkillərinin funksiyalarını, istifadələrini və bu formaların dilin ifadə gücündəki yerini

araşdırmışdır¹⁶. Müəllif bu şəkillərin hər birini ayrıca müstəvidə təhlil edərək, onların semantik yükünü, morfoloji strukturlarını və cümlə quruluşunda oynadığı rolu izah etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində feilin əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkilləri ənənəvi bölgüyə əsaslanır, lakin fərqli yanaşmalar da olmuş və bu bölgüdən kənara çıxılmışdır¹⁷.

R.Rüstəmov feil şəkillərinin sayının on olduğu fikrini qeyd etmişdir¹⁸.

B. Xəlilov da feil şəkillərini xüsusi və ümumi olmaqla iki qrupa ayırmışdır: *“əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt, davam xüsusi formanı, bacarıq və sual formaları isə ümumi formanı yaradır”*¹⁹. A.Vəliyev isə öz növbəsində, feilin əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt və bacarıq şəkillərinin olduğunu qeyd edir. Beləliklə, *“Bilmək”* feili modallıq ifadə edərək bacarıq şəklini yaradır²⁰.

F.R. Zeynalov feilin xəbər, arzu, əmr, vacib, lazım, şərt şəkillərinin bölgüsünü doğru hesab etmiş və dilimizdə *sual, bacarıq, davam* kimi şəkillər bölgüsü ilə razılaşmayaraq bu şəkillərin özünü doğrultmadığını vurğulamışdır. Müəllif qeyd edir: *“Məsələlərin yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş formalarını da davam şəkli kimi vermək feil şəkillərinin mahiyyətinə qətiyyən uyğun gəlmir”*.²¹

Azərbaycan dilində qrammatikanın istər fonetika, istərsə də morfolojiya və leksika sahələrində elmə öz töhvəsini verən və eyni zamanda feillərin şəkil kateqoriyası haqqında çox geniş araşdırmalar

¹⁶ Tanrıverdi, Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. / Ə. V. Tanrıverdi. – Bakı: – 2017. – s 292.

¹⁷ Bağirov, Q. Bədii əsərlərdə danışq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri: XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki bədii nəsrin materialları üzrə: dərs vəsaiti / Q. Ə. Bağirov.– Bakı: APİ, –1978. –s. 40

¹⁸ Rüstəmov, R. Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil / R.Rüstəmov.– Bakı: AzSSR EA, –1965. – s. 254.

¹⁹ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası / B. Xəlilov.–Bakı: Papirus NP,– 2016. – s. 237

²⁰ Vəliyev, A.H. Azərbaycan dialektologiyası: keçid şivələrinin morfolojiyası və sintaksisi / A.H.Vəliyev. –Bakı: ADU, 1975. – s. 59

²¹ Zeynalov, F. R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Fonetika, leksika, morfolojiya / F.R.Zeynalov. – Bakı: MBM , I hissə.– 2008. – s. 242

aparan M. Hüseynzadə 1973–cü ildə yazdığı monoqrafiyasında zaman və şəxs şəkilçilərinin qəbul edib-etməməsindən asılı olaraq təsriflənən feilləri üç qrupa bölür. Tədqiqatçı birinci qrupa feilin əmr, ikinci qrupa xəbər, üçüncü qrupa isə iltizam-arzu, vacib, lazım, şərt və davam şəkillərini daxil edib.²²

Bu paraqrafda dilimizdə şəkil kateqoriyasının inkişaf tarixi araşdırılmış, hər bir şəklın ifadə vasitələri tədqiq olunmuşdur.

I fəslin **“Azərbaycan dilində şəkil kateqoriyasının feilin perifrastik formalarında istifadəsi”** adlı ikinci paraqrafında perifrastik formalar və şəkil kateqoriyasının bu formalarda istifadəsi təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan dilində şəkil kateqoriyası feilin ən mühüm qrammatik kateqoriyalarından biri olaraq, hərəkətin necə baş verdiyini, onun tamamlanma və davam etmə tərzini, ehtimal və ya zərurətini ifadə edən vasitədir. Şəkil kateqoriyası, yalnız feilin kökünə əlavə edilən şəkilçilər və köməkçi feillər vasitəsilə deyil, həm də perifrastik formalar ilə genişlənir. Feilin perifrastik forması, əsasən köməkçi feillər ilə birləşərək, hərəkətin müxtəlif aspektlərini, yəni tamamlanmasını, davamlılığını, ehtimalını, zəruriliyini və s. dəqiqliklə ifadə edir. Bu, feilin sadə şəkillərlə məhdudlaşmayan, daha mürəkkəb, çoxşaxəli və kontekstə uyğun hərəkət tərzlərini təqdim etməyə imkan verir.

Feilin perifrastik formaları dedikdə, feilin kökünə əlavə olunan köməkçi feillər və ya modal ifadələr ilə yaranan mürəkkəb quruluşlar nəzərdə tutulur. Bu formalar, hərəkət və ya vəziyyətin tamamlanması, davamlılığı, ehtimalı, zərurəti, təkrarı və ya niyyəti kimi qrammatik xüsusiyyətləri göstərən, sadə bir feilin tək başına ifadə edə bilməyəcəyi məna qatlarını ifadə edir. Perifrastik formalar, həmçinin dilin daha dinamik və çoxmənalı bir ifadə vasitəsi olmasına kömək edir. Azərbaycan dilində bu formaların istifadəsi, hərəkətin yerinə yetirilmə tərzini daha dəqiq müəyyənləşdirir və feilin məna yükünü zənginləşdirir.

²² Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / H.Hüseynzadə. III hissə. – Bakı: Maarif, - 1973. – s. 207

Feilin perifrastik formalarının şərt şəklində və ya şərt mənasını bildirmək üçün işlənməsi hallarını şərt modallığını ifadə edən morfosintaktik vasitə kimi xarakterizə etmək olar. O cümlədən, şərt şəklinin keçmiş zaman formasının *-miş, ol və ol və -saydı* perifrastik formaları hadisənin baş verib bitməsinə ifadə edir²³.

V. Əliyev analitik feillərin tədqiqinə geniş yer vermiş və analitik forma termininin geniş anlayış olduğunu bildirmiş və yetərinə tədqiq olunmadığını qeyd etmişdir. Müəllif, feilin perifrastik formasına dair mövqeyini ifadə etmişdir: *“XVIII əsrə aid qrammatika kitablarında analitik feillər haqqında məlumata rast gəlinir. Bu məlumatlarda eyni formanı bəzi müəlliflər analitik, bəziləri isə prifrastik forma adlandırırlar”*²⁴. Azərbaycan dilçiliyində perifrastik formaları geniş tədqiq edən alimlərdən biri də F.R. Zeynalov olmuşdur. Onun fikrincə, feilin perifrastik formaları zaman şəkliçili feillərə *ol* köməkçi feilini artırmaqla yaranır. Feilə xas bütün əlamətlər perifrastik formalarda öz əksini tapır. Bununla bağlı tədqiqatçı fikrinə belə aydınlıq gətirir: *“Perifrastik formalar, hər şeydən əvvəl feilə xas olan bir kateqoriyadır”*²⁵.

M.S. Mixaylovun bu fikri V.Əliyevin fikri ilə müəyyən qədər üst-üstə düşür. Müəllif perifrastik formaları D.İ. Mendeleyevin kimyəvi elementlər cədvəlindəki aşkarlanmamış xanalara bənzədərək belə hesab edir ki, *“perifrastik formalar o qədər rəngarəngdir ki, onların hələ də aşkar olunmamış, izah olunmamış tipləri qalıb”*²⁶.

²³ Верхова, К.А. Структура условного предложения в газетно-публицистическом стиле турецкого литературного языка [Электронный ресурс] // Москва: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Том: 9, - 2023. № 3. - с 134

URL: https://kpfu.ru/portal/docs/F1010958268/164_5_gum_7.pdf

²⁴ Əliyev, V. Azərbaycan dilində feilin perifrastik formaları / V. Əliyev. –Bakı: V. İ. Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, – 1989. – s.26

²⁵ Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası / F.R. Zeynalov. II hissə. – Bakı: ADU, –1975. – s. 38

²⁶ Михайлов, М.С. Исследование по грамматике турецкого языка. Перифрастические формы турецкого глагола / М.С. Михайлов. – Москва: Наука, – 1965. – с. 4

Həmçinin qeyd etməliyik ki, perifrastik formalar modallığı, yalnız hərəkətin indiki, keçmiş, gələcək zamanda baş verməsini deyil, həm də hərəkətin davam etməsini və nəticəsini də bildirir.

Azərbaycan dilinin perifrastik formaları haqqında yekun olaraq deyə bilərik ki, perifrastik formaları analitik forma hesab etmək olar və bu formaların zaman, modallıq və hərəkətin baş verməsini ifadə edir. Perifrastik formalar cümlənin xəbəri kimi çıxış edir. Bunun üçün müəyyən feillərin təsriflənən və təsriflənməyən formalarından, eləcə də müəyyən predikativ sözlərdən istifadə olunur.

Dissertasiyanın II fəslı **“İngilis dilində şəkil kateqoriyasının növlər üzrə qruplaşdırılması”** adlanır. Bu fəsil bir paraqraftan və beş bənddən ibarətdir. Fəslin **“İngilis dilində şəkil kateqoriyasının tədqiqinə dair ümumi qeydlər”** adlı I paraqrafında ingilis dilinin qrammatikalarında feil şəklının nomenklaturasına və təbiətinə dair mövcud fikirlərə nəzər salınmış, həmçinin şəkil probleminin həllində tətbiq olunan prinsiplər araşdırılmışdır.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də feil qrammatik cəhətdən çox mürəkkəb nitq hissəsidir. Feil cümlənin predikativ funksiyasının tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Feilin mürəkkəbliyi sadəcə qrammatik kateqoriyaların mürəkkəb tərkibi ilə deyil, həm də bir-birilə fərqlənən müxtəlif yarımqruplara bölgüsü ilə əlaqədardır. Vacib nitq hissəsi olan feilin hər bir cümlədə işlədilməsi olduqca əhəmiyyətlidir, çünki feilsiz biz faktı nə təsdiqləyə, nə inkar edə, nə də ki, fikrimizi ifadə edə bilərik.

Hal və hərəkəti olduqca çoxsaylı yollarla (buraya indiki, keçmiş, gələcək, şərt və s. daxildir) ifadə etmək mümkündür. Bu yollar müxtəlif zaman şəkilçiləri, şəkilçilər və müxtəlif qrammatik strukturlar vasitəsilə həyata keçirilir. Buna görə də, feilin kateqoriyaları və formaları ilə yaxından tanış olmaq dilin düzgün və dəqiq istifadəsi üçün vacibdir.

Azərbaycan dilində feilin şəkil kateqoriyası ifadəsinin qarşılığı ingilis dilində “*the cateory of mood*”²⁷ terminidir.

İngilis dilində şəkil kateqoriyasının tərfi belədir: “*Mood expresses the relation of the action to reality, as stated by the speaker*”²⁸ (Şəkil - danışanın ifadə etdiyi hərəkətin reallığa olan münasibətini bildirir).

Ümumi olaraq deyə bilərik ki, şəkil, feilin sintaktik funksiyasına görə xəbərdə ifadə olunan hərəkət ilə reallıq arasındakı əlaqəni göstərir. Bu əlaqə danışan tərəfindən qurulur. Müasir dövrdə ingilis dilində şəkil kateqoriyası, hadisəni real fakt, problemlı bir hərəkət və ya qeyri-real, mövcud olmayan bir şey kimi ifadə edən və bir-birinə zidd olan bir sıra formalardan ibarətdir.

P. Bullionun fikrincə, şəkil hal və ya hərəkətin ifadə olunduğu tərzdir. Feillərin altı şəkli vardır: *Indicative-xəbər, subjunctive-sabcanktiv, potential-bacarıq, imperative-əmr, participial-feili sifət, infinitive moods- məsdər* şəkilləri. “*Bacarıq şəkli feilin ifadə etdiyi faktı deyil, onun mümkünlüyünü, yaxud hərəkətə aid subyektin azadlığını, gücünü, iradəsini və ya öhdəliyini ifadə edir*”²⁹.

P. Bullionun nəzəriyyəsini araşdırarkən aydın olur ki, qədim dövrdəki şəkil kateqoriyasına yanaşma tərzı müasir dövrlə müqayisədə daha fərqlıdır, yəni müasir dövrdə əmr, indikativ, sabcanktiv, sapozişinal, kandişinal kimi şəkillər daha çox qəbul olunduğu halda, qədim dövr qrammatikasında məsdər, potensial, feili sifət kimi kateqoriyalara da rast gəlirik.

²⁷ Грамматика английского языка / В.Л. Каушанская, Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. [и др.]. – Москва: Айрис-пресс, – 1998. – с. 75.

²⁸ Ильиш, Б.А. Строй современного английского языка / Б.А. Ильиш. – Ленинград: Просвещение, –1971. – с. 99

²⁹ Bullions, P. Introduction to the Analytical and Practical grammar of the English language: [Electronic resource] /– London: - 1866. - p. 45

URL: <https://archive.org/details/introductiontoan00bulluoft>

Müasir ingilis dili qrammatikasında məsdər feilin şəxssiz formalarına daxildir və həm feilin həm də ismin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir³⁰.

İngilis dilinin nəzəri qrammatikası kitabında da qeyd edildiyi kimi, *“Əksər qrammatistlərin feil şəkillərini sadalayarkən daxil etdikləri feili sifət və məsdərin digər şəkillərlə əlaqəsi yoxdur”*³¹.

İngilis dilində feilin şəkil kateqoriyasını yerli tədqiqatçılarımız da tədqiq etmişlər. Misal olaraq, O. Musayev feilin əmr, indikativ, sabcanktiv I, sabcanktiv II, sapozişinal və kandişinal şəkillərini sadalamış və sabcanktiv, sapozişinal, həmçinin kandişinal şəkilləri oblique moods (vasitəli şəkillər) adı altında qruplaşdırmışdır³².

II fəslin birinci paragrafının **“İngilis dilində feilin imperativ şəkli”** adlı birinci bəndində əmr şəklinin kateqoriya kimi inkişafı, onun məna çaraları, formalaşma yolları tədqiq olunmuşdur.

İngilis dilində feilin imperativ şəkli, əsasən əmr vermək, xahiş etmək və təkliflər irəli sürmək üçün istifadə olunur. İmperativ şəkli, digər şəkil növlərindən fərqli olaraq cümlənin qısa və birbaşa şəkildə qurulmasına imkan verir. Bu şəkil, dilin gündəlik istifadəsində geniş yer tutan və başqalarına hərəkət etmələri üçün təlimatlar verən cümlə növüdür. İmperativ cümlələrdə subyekt ümumiyyətlə ifadə olunmur, çünki cümlənin məqsədi birbaşa müraciət edərək hərəkətə keçirməyə yönəlmiş olur. Bu cümlələrdə hərəkətin icrası tələb olunur və müraciət olunan şəxsə müəyyən bir tapşırıq və ya təlimat verilir. Bu xüsusiyyət, imperativ cümlənin istifadə sahəsini daha da genişləndirir və onu gündəlik kommunikasiya, təhsil, reklam və digər sosial vəziyyətlərdə effektiv vasitəyə çevirir. Eyni zamanda, imperativ şəklın qısa və konkret olması, mesajın sürətli və aydın şəkildə çatdırılmasına şərait yaradır.

³⁰ Грамматика английского языка / В.Л. Каушанская, Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. [и др.]. – Москва: Айрис–пресс, – 1998. – с. 185.

³¹ Бирюк, И. Б. Теоретическая грамматика английского языка / И. Б. Бирюк. – Могилев: МГУ имени А.А. Кулешова, – 2013. – с. 145

³² Musayev, O.İ. İngilis dilinin qrammatikası: Ali məktəb tələbələri üçün dərslik / O. İ. Musayev. Bakı: Maarif, – 1996. – s. 106

Qeyd olunan şəklin təsnifatının müəllifi A. Rivlina hesab edir ki, *“formal və semantik meyarlar nöqteyi-nəzərindən əmr şəkli ilə sabcanktiv I adlanan şəkil arasında praktiki olaraq heç bir fərq yoxdur: hər iki halda forma to-suz məsdərə omonimdir və məna isə arzu, tövsiyə, fərziyyə və s. obyekt kimi qiymətləndirilən, fərz edilən hərəkət mənasına da uyğundur. Bu iki şəkil oxşar kontekstlərdə bir-birini əvəz edə bilər”*³³. Məsələn: *“Be as careful with her as you can”*³⁴ (*Bacardığın qədər onunla diqqətli ol!*) – nümunəsində *be - ol* feili əmr şəklində işlənmiş və formaca feilin məsdər forması ilə üst-üstə düşür. Əmr şəklinin feilin məsdər formasından fərqi odur ki, əmr şəkli cümlədəki sintaktik funksiyasına görə xəbər olur, ancaq məsdər isə həm xəbər, həm mübtəda, həm də tamamlıq olur³⁵.

II fəslin birinci paragrafının **“İngilis dilində feilin indikativ şəkli”** adlı ikinci bəndində indikativ şəkli haqqında dilçilərin fikirləri təhlil edilmiş və o, feilin digər şəkilləri ilə müqayisəyə cəlb olunmuşdur.

İndikativ şəkli feilin ən çox istifadə olunan şəklidir və sadəcə faktları, gerçəklikləri, baş verən və ya baş verəcək hərəkətləri və vəziyyətləri ifadə edir. Bu onunla əlaqədardır ki, hər hansı nitqin əsas məqsədi reallıq haqqında məlumat vermək, reallıqda baş verən faktları, prosesləri, hadisələri təsvir etmək və izah etməkdir. Bu şəkil natiqin real fakt kimi qəbul etdiyi hərəkəti çatdırır, ona görə də onu müəyyən zaman sferası ilə əlaqələndirmək zərurəti yaranır, çünki zamandan kənar heç bir hərəkət baş verə bilməz. İndikativ şəkli həmişə mübtəda, isim, və ya əvəzlik ilə əlaqədə işlənir. Bu, indikativ şəkli digərlərindən fərqləndirir.

İndikativ şəklin digər şəkillərdən, xüsusi ilə də sabcanktiv və imperativ şəkillərdən ən əsas fərqi zaman mənası ilə əlaqəli

³³ Ривлина, А.А. Теоретическая грамматика английского языка: учебнометодическое пособие / А.А. Ривлина. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, – 2009. – с. 40

³⁴ Hemingway, E. For whom the bell tolls / Hemingway. E. - London: Vintage Books, - 2005. - p. 94

³⁵ Грамматика английского языка / В.Л. Каушанская, Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. [и др.]. – Москва: Айрис-пресс, – 1998. – с. 174.

olmasıdır. Hərəkət və ya hadisənin zamanı həm leksik, həm də qrammatik vasitələrlə ifadə oluna bilər. Leksik vasitələrlə zaman, konkret zaman məqamlarını və zaman kəsiyini göstərən sözlər və ya söz birləşmələri vasitəsilə təyin edilir. Məsələn, *yesterday (dünən)*, *now (indi)*, *next week (gələn həftə)*, *a year ago (bir il əvvəl)*, *at half past six (altının yarısı)*, *on the fourth of April (Aprelin 4-ü)*, *in 1990 (1990-cı il)* kimi ifadələr konkret zaman çərçivələrini və müəyyən vaxt nöqtələrini göstərir. Qrammatik vasitələrlə isə dilin zaman kateqoriyası (the category of tense) ilə göstərilir. Bu, hərəkətin və ya hadisənin baş verdiyi, baş verməkdə olduğu və ya baş verməsi gözlənilən zamanları müəyyənləşdirmək üçün feilin müxtəlif zamanlarının istifadəsini əhatə edir. Leksik vasitələr konkret zaman məqamlarına, qrammatik vasitələr isə zamanın müxtəlif aspektlərinə (indiki, keçmiş, gələcək və sair) işarə edir və hər iki vasitə hadisələrin zamanla əlaqəsini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

II fəslin birinci paragrafının üçüncü bəndi **“İngilis dilində feilin sabcanktiv şəkli”** adlanır. Bu paraqrafta sabcanktiv şəklinin digər şəkillərdən fərqi, işlənmə yeri və hansı hərəkətləri bildirməsindən bəhs olunur.

İngilis dilində sabcanktiv şəkli feilin daha az yayılmış və daha spesifik bir şəklidir. Bu şəkil, bir hadisənin gerçək olmadığını, amma daha çox arzu edilən, təklif olunan və ya hansısa şərtədən asılı olur. Bu şəkil, dilin həyatda gerçəkləşməmiş və ya məqsədli hadisələri ifadə etmək üçün istifadə edilir. İngilis dilində sabcanktiv şəkli çox vaxt qeyri-real və ya mümkün olmayan vəziyyətlərdə işlənir. Sabcanktiv şəkli hərəkətin fərz edildiyini, güman edildiyini bildirdiyindən zaman sahəsi ilə əlaqələndirilmir.

A.V. Melnikovanın feilin morfoloji və sintaksis xüsusiyyətlərinin, xüsusilə zaman və leksik mənalarının dərin təhlilinə əsaslanan araşdırması, sabcanktiv şəklinin müstəqil bir morfoloji formaya malik olmadığını göstərir. Onun fikrincə,

sabcanktiv şəkli, tabeli mürəkkəb cümlələrdə, əsasən kontekstual amillər vasitəsilə ilə realizə olunur³⁶.

Sabcanktiv I hərəkətin reallığa zidd olduğunu deyil, mübahisəli, şübhəli olduğunu ifadə edir. Bu forma əmr, xahiş, təklif, güman, arzu məqsədi ifadə etmək üçün istifadə edilir. Məsələn, “*If sharks come, God pity him and me*”³⁷ (*Köpəkbalığı gələrsə, Allahın ona da, mənə də yazığı gəlsin*) Sabcanktiv I şəklinin zaman formaları yoxdur, indiki, keçmiş və gələcək zamanlar üçün eyni formadan istifadə olunur. Bu nümunədə baş cümlədə işlənmiş *pity* (*yazığı gəlsin*) feili sabcanktiv I şəklindədir.

Sabcanktiv II şəklinin işlənmə yerinə və məna çalarına nəzər salaq: “*If he had come in to camp it would have been all right*”³⁸ (*Düşərgəyə girsəydi, hər şey yaxşı olardı*). Nümunədəki budaq cümlədə (*if clause*) işlənmiş sabcanktiv II şəklinin ifadə etdiyi hərəkətin reallığı baş cümlədə işlənmiş kandişinal şəklindən asılıdır. Budaq cümlə qeyri-real şərti ifadə etdiyi üçün baş cümlədəki hərəkət də reallığa zidd olaraq düşünülür.

II fəslin birinci paragrafının “**İngilis dilində feilin sapozişinal şəkli**” adlı IV bəndində sapozişinal şəklin formaları və mənaları təhlil olunmuşdur.

İngilis dilində feilin sapozişinal şəkli adətən güman mənasını bildirir. Bu şəkil adətən budaq cümlələrlə və birləşdirici bağlayıcılarla işlənir.

A. İ. Smirnitskinin qeyd etdiyi kimi, sapozişinal şəkli analitik formadır, çünki *should* modal feili (bütün şəxslər üzrə) və *to* hissəciksiz məsdərin birləşməsi ilə düzəlir³⁹. Bu formalar, həmçinin

³⁶ Мельникова, М. В. Исследование сослагательного наклонения методом московской фонологической школы (на материале английского языка): / дис. канд. филол. наук /– Москва, 1985. – с. 133

³⁷ Hemingway, E. The old man and the sea / Hemingway. E. - Baku: Qanun, - 2014. - p. 51

³⁸ Hemingway, E. For whom the bell tolls / Hemingway. E. - London: Vintage Books, - 2005. - p. 208

³⁹ Смирницкий, А.И. Морфология английского языка / А. И. Смирницкий.– Москва: –1959. – с. 351

ehtimal, təklif, şərt bildirən halları və qeyri-real mülahizələri ifadə etmək üçün istifadə edilir. Məsələn: “*He wondered whether he would continue with it long*”⁴⁰. (*Ona bununla uzun müddət davam edə biləcəyi təəccüblü idi*). Göründüyü kimi, sapozişinal şəkli şübhə doğuran məqamda işlənmişdir. Beləliklə, bu şəkil təkcə güman və ehtimallar deyil, həm də təklif, əmr, şübhə və digər qeyri-müəyyən mənalara ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu, dilin modallıq qatını zənginləşdirən və danışanın vəziyyətə dair qeyri-müəyyənliyini, ehtimalını və ya şübhəsini ifadə etməyə imkan verən bir xüsusiyyətdir.

II fəslin birinci paragrafının “**İngilis dilində feilin kandişinal şəkli**” adlı beşinci bəndində kandişinal şəklinin hansı növ cümlələrdə işləndiyi və ifadə etdiyi mənalara və quruluşu tədqiq edilir.

İngilis dilində feilin kandişinal şəkli bir hadisənin digər bir hadisəyə bağlı olduğunu, yəni bir şeyin baş verməsinin müəyyən bir şərtə bağlı olduğunu izah edir. Kandişinal şəkli, həm mövcud vəziyyətlərdə mümkün olan nəticələr, həm də keçmiş zamanlarda gerçəkləşməmiş şərtlər və nəticələr haqqında danışmağa imkan verir.

İngilis dilində feilin kandişinal şəklinin 2 növü mövcuddur və bu cümlələrin quruluşu, istifadə olunan zaman və modifikatorlara əsasən dəyişir. Kandişinal şəkli, əsasən şərt və ya fərziyyə məqamlarını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu şəkil həm müasir, həm də keçmiş dövrdəki şərtli vəziyyətlərə uyğun olaraq formalaşır.

İngilis dilində feilin kandişinal şəklinin iki əsas zaman forması bunlardır: indiki zaman və keçmiş zaman. İndiki zaman *should* və *would* feili və məsdərlə birləşməsindən, keçmiş zaman kandişinal şəkli isə *should*, *would* və məsdərin indiki bitmiş zaman forması ilə birləşməsindən yaranır. “*I should work*”, “*I should have worked*”⁴¹.

Kandişinal şəklın digər şəkillərdən, xüsusilə də, indikativ şəklindən fərqləndirmək üçün nümunələrə nəzər salaq: “*It will be a*

⁴⁰ Hemingway, E. For whom the bell tolls / Hemingway. E. - London: Vintage Books, - 2005. - p. 238

⁴¹ Musayev, O. İ. İngilis dilinin grammatikası: Ali məktəb tələbələri üçün dərslik / O.Musayev. Bakı: Maarif, – 1996. – s. 166

*good book if you can write it”*⁴² (*Əgər yazsa bilsən, yaxşı kitab olacaq*). *“If the republic lost it would be impossible for those who believed in it to live in Spain”*⁴³ (*Əgər respublika qalib gəlməsəydi, ona inanənlərin İspaniyada yaşaması qeyri-mümkün olardı*). Bu nümunələrdə eyni hərəkətdən (*be - olmaq*) bəhs edilir. Fərq isə ondadır ki, birinci cümlədə hərəkətin icrası reallaşa biləcəyi halda, ikinci cümlədəki hərəkətin icrası qeyri-realdır, danışan hərəkəti sadəcə təsvir edir və buna görə də *would be* analitik feil forması kandişinal şəklindədir. Hərəkətin reallıqla bu cür müxtəlif əlaqələri feilin müxtəlif şəkil kateqoriyaları ilə əks olunur.

Şərt şəkli ilə ifadə olunan hərəkətin qeyri-reallığı, hərəkətin reallaşmasından asılı olan zəruri halların olmaması ilə əlaqədardır. M. Qanşınanın da qeyd etdiyi kimi, *“şərt şəkli əsasən baş cümlədə işlədilir və budaq cümlənin isə xəbəri sabcanktiv II şəklində olan qeyri-real şərt budaq cümləsi olur”*⁴⁴.

Dissertasiyanın III fəslə **“Azərbaycan və ingilis dillərində feil şəkillərinin struktur-semantik və morfoloji aspektlərinin müqayisəli təhlili”** adlanır. Fəsil üç paragrafdan ibarətdir. Bu fəslin **“Azərbaycan və ingilis dillərində şəkil kateqoriyası modallığın ifadə vasitəsi kimi”** adlı I paragrafında bildirilir ki, Azərbaycan və ingilis dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olmalarına baxmayaraq modallıq kateqoriyası və şəkil kateqoriyasının modallığın ifadə vasitəsi olması hər iki dil üçün səciyyəvi cəhətdir. Məhz buna görədir ki, bu bölmədə əsas məqsədimiz hər iki dilin materialları əsasında şəkil kateqoriyasını modallığın ifadə vasitəsi kimi həm nəzəri, həm də praktik şəkildə araşdırmaq, həm də mövcud fikirlərə öz mövqeyimizdən çıxış edərək münasibət bildirməkdir. Eyni zamanda tədqiq olunan dillərdə şəkil qrammatik kateqoriyasının mövcudluğunu nəzərə alaraq, şəkil dilin strukturunda necə ifadə

⁴² Hemingway, E. For whom the bell tolls / Hemingway. E. - London: Vintage Books, - 2005. - p. 173

⁴³ Yenə orada s. 170

⁴⁴ Ganshina, M. English grammar: / M. Ganshina, N. Vasilevskaya. - Moscow: Foreign Languages Publishing house, - 1951. - p. 169

olunduğunu və bu kateqoriyanın funksional rolunu daha ətraflı araşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Şəkil kateqoriyası və modallığın ifadə vasitələri haqqında danışarkən, dilin qrammatik sistemində modallıq və şəkil arasındakı əlaqəni izah etmək vacibdir. Modallıq, cümlədəki hərəkətin və ya vəziyyətin gerçəklik dərəcəsini, mümkünlüyünü, gərəkliliyini və ya tələbini ifadə edən qrammatik bir kateqoriyadır. Şəkil isə cümlədə bu modallığın necə ifadə edildiyini göstərir. Yəni, feilin şəkil forması, modallığın necə və hansı dərəcədə ifadə olunduğunu müəyyən edir. Şəkil və modallıq arasında yaxın bir əlaqə mövcuddur, çünki hər iki anlayış cümlənin məna yükünü müəyyən edir.

Modal feillərin leksik mənasının özünəməxsusluğu müxtəlif modallıq çalarlarının (zərurət, mümkünlük, arzuolunma, üstünlük, tövsiyə və s.) ifadəsindədir. Ona görə də, modal feillər hərəkəti deyil, hərəkətə münasibəti bildirir və cümlədə modal feili xəbər funksiyasını yerinə yetirir və indikativ şəklini yaradır⁴⁵. Məs: “*We can discuss it together*”⁴⁶ (*Bunu birlikdə müzakirə edə bilərik*) nümunəsindəki *can* (*bacarmaq*) və əsas feil *discuss* (*müzakirə etmək*) birləşməsi feilin xəbər şəklindədir. Belə ki, burada modal feil sadəcə xəbər şəklində olan feilə əlavə bacarıq, qabiliyyət mənası qataraq cümlənin modallığına təsir edir. Feilin xəbər şəkli müəyyən hal və hərəkətin həqiqətən baş verdiyini və real fakt olduğunu ifadə edir. Xəbər şəklinin ifadə etdiyi modallıq indikativ modallıq adlanır. Bu modallıq bəzən təsdiqetmə modallığı və ya nəqlətmə modallığı da adlanır.

İngilis dilində modallıq və onun ifadə vasitələri haqqında yerli tədqiqatçımız F. Cahangirov modallıq kateqoriyasına belə tərif vermişdir: “*Modallıq danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini,*

⁴⁵Palmer, F.R. Mood and Modality / F.R. Palmer. – Cambridge University Press, - 2nd ed. -2001. – p. 27

⁴⁶ Hemingway, E. For whom the bell tolls / Hemingway. E. - London: Vintage Books, - 2005. - p. 13

ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən grammatik-semantik kateqoriyadır”⁴⁷.

Modallığın ifadə vasitəsi ilə bağlı digər maraqlı məqam isə şərt şəklinin işlənməsidir. Şərt modallığı hərəkətin gerçəkləşməsi üçün asılı olduğu şərti bildirir. Şərt modallığı əsasən tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində işlənir, baş cümlədə isə icrası və ya reallaşması həmin şərtədən asılı olan cümlədə hərəkət işlənir., Şərt modallığı Azərbaycan dilində feilə *-sa, -sə* şəkilçiləri artırmaqla və *əgər* bağlayıcısı ilə, ingilis dilində isə feilin şərt şəkli və *if (əgər)* bağlayıcısı ilə düzəlir. Hər iki dildə bağlayıcı olmadan da bu modallıq ifadə oluna bilər.

Azərbaycan və ingilis dillərində modallıq həm leksik, həm sintaktik, həm morfoloji, həm də prosodik vasitələrlə ifadə olunur. Morfoloji üsul dedikdə, modallığın feil şəkilləri vasitəsilə ifadə olunması nəzərdə tutulur və bu zaman xəbər şəkli indikativ modallığı ifadə edir. Digər sual və inkar modal mənalar isə xəbər şəkli ilə müqayisə zamanı öz əksini tapır⁴⁸.

III fəslin **“Azərbaycan və ingilis dillərində şəkil kateqoriyasının digər grammatik kateqoriyalarla qarşılıqlı əlaqəsinin müqayisəli təhlili”** adlı ikinci paragrafda məqsəd, Azərbaycan və ingilis dillərində şəkil kateqoriyasının digər grammatik kateqoriyalarla qarşılıqlı əlaqəsinin müqayisəli təhlilini həyata keçirməkdir. Bu təhlil, iki dilin grammatik strukturundakı oxşar və fərqli cəhətlərin aşkarlanmasına yönəlib. Şəkil kateqoriyası, hərəkətin törədicisini (kimin tərəfindən) göstərən bir kateqoriya olduğundan, zaman, kəmiyyət, hal və s. kimi digər kateqoriyalarla olan mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaq məqsədəuyğundur. Bu araşdırma zamanı, hər iki dildəki ifadə vasitələrinin müqayisəsi, eləcə də dilin grammatik quruluşundakı fərqliliklərin və oxşarlıqların təhlili aparılacaqdır. Təhlilə başlamazdan əvvəl, *kateqoriya* anlayışının dəqiq tərifinə ehtiyac duyulur.

⁴⁷ Cahangirov, F.F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat): / fil.ü.fəl.dok. dis. / – Bakı, 2006. – s. 10

⁴⁸ Müslümova G. İngilis və Azərbaycan dillərində modallıq intonasiyasının qarşılıqlı-müqayisəli təhlili: / filol. ü. fəl. dok. dis. / – Bakı, 2013. – s. 26

Kateqoriya termini, yunan dilindən tərcümədə *əlamət* və ya *söyləmə* mənasına gəlir. Bu da o deməkdir ki, qrammatik kateqoriyalar dilin vasitəsilə insanın öz ətrafındakı dünyanı necə təsəvvür etdiyini və necə şərh etdiyini göstərir⁴⁹.

Kateqoriya, ümumi və özünəxas cəhətləri, predmet və əlaqəni, həmçinin obyektiv varlığın müxtəlif əlaqələrini əks etdirən geniş və çoxşaxəli bir anlayışdır. Bu anlayış dilin strukturunu və təbiətini anlamaqda mühüm rol oynayır, çünki kateqoriyalar dilin müəyyən quruluşunu və mənasını təşkil edən əsas elementlərdən biridir⁵⁰.

Qrammatik kateqoriyalar sözlər arasında əlaqələrin yaranmasına xidmət edir. Hər dildə qrammatik kateqoriyanın sayı fərqlidir, çünki bu, hər bir dilin özünəməxsus sistemi ilə əlaqədardır. Kateqoriya cəmiyyətin, təbiətin və düşüncənin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini ifadə edir.

İngilis dilində təsirli feillər müxtəlif qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərə *növ (voice)*, *zaman (tense)*, *şəkil (mood)*, *şəxs (person)*, *kəmiyyət (number)* və *tərz (aspect)* kateqoriyaları daxildir⁵¹. Bu kateqoriyalar ingilis dilində feilin daha mürəkkəb və çoxşaxəli qrammatik strukturunun əsasını təşkil edir və dilin ifadə imkanlarını genişləndirir. İngilis dilinin zaman formalarının müxtəlifliyi, bu dilin qrammatik xüsusiyyətlərinin unikallığını nümayiş etdirir. Lakin ingilis dilinin qrammatikası və qrammatik kateqoriyaları, xüsusən german dilləri ilə müqayisə edildikdə, oxşar zaman formalarının ifadə olunma üsulunun fərqli olması səbəbindən bəzən mürəkkəb və çətin təfsir olunan sahələrə çevrilir. Belə müqayisələr nəticəsində, dilin müxtəlif qrammatik formalarını və kateqoriyalarını anlamaqda çətinliklər meydana gəlir və xüsusi ilə çoxsaylı istisna hallar çətinlikləri daha da

⁴⁹ Hümətova, R. Ana dili. Dərs vəsaiti / R. Hümətova. – II hissə – Bakı: ADPU–nəşriyyatı, – 2019. – s. 42

⁵⁰ Məmmədova, C. İngilis ədəbi dilində bədii mətnin kateqoriyaları // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. № 4, – s. 52

⁵¹ Alməmmədova, S. M. İngilis dilində zamanlar sistemi / S. M. Alməmmədova. – Bakı: – 2013. – s. 3

artırır. Eyni zamanda, ingilis dilinin qrammatikasını daha aydın və dəqiq təsvir etmək üçün xüsusi terminoloji vasitələr yaradılır. Bu terminlər, qrammatik formaların və kateqoriyaların mahiyyətini izah etməyə kömək edərək, dilçilərə və dil öyrənənlərə bu formaların daha yaxşı başa düşülməsinə imkan verir.

Qrammatik kateqoriyalar insan idrakının məhsuludur və maddi aləmin, obyektiv reallığın əksidir. Onlar hadisələrin xüsusiyyətlərini və bu hadisələr arasındakı əlaqələri əks etdirən təsəvvürləri ifadə edərək, dil vasitəsi ilə insanın dünyaya və onun strukturuna olan münasibətini bildirir. Bu anlayışın işığında, qrammatik kateqoriyaların, xüsusən də şəkil kateqoriyasının dilin müxtəlif qrammatik strukturlarındakı rolunu daha yaxşı başa düşə bilərik.

III fəslin **“Şəkil kateqoriyasının tərcüməsində yaranan çətinliklər”** adlı III paragrafında tərcümə prosesinin mahiyyəti izah olunmuş və bu zaman yaranan çətinliklər geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Tərcümə prosesində şəkil kateqoriyasının düzgün ötürülməsi xüsusilə çətinliklər yaradır, çünki hər dilin özündə şəkil sistemi fərqli quruluşlara və anlayışlara malikdir. Bu səbəbdən, şəkil kateqoriyasının tərcüməsi, yalnız dilin qrammatik xüsusiyyətlərini deyil, həm də mədəniyyətin və kontekstin dərin mənalarını nəzərə alaraq həyata keçirilməlidir.

İlk növbədə, sabcanktiv şəklinin tərcüməsindəki çətinliklərdən bəhs etmək məqsədəuyğun hesab edilir. Tərcümə zamanı sabcanktiv şəklinin düzgün ötürülməsi, xüsusən dilin struktur fərqlilikləri və mədəni kontekstlər baxımından əhəmiyyətli çətinliklər yaradır. İngilis dilində feilin sabcanktiv şəkli çoxlu ifadə formalarına və modallıq çalarlarına malik olduğuna görə, hərəkətin qeyri-reallığını ifadə etməsi baxımından xüsusi ilə maraq doğuran kateqoriyadır. Hər hansı bir mətni, xüsusən də bədii mətni tərcümə edərkən yalnız ifadənin mənasını deyil, həm də onun emosional çalarlılığını, feilin şəkil kateqoriyası ilə, xüsusən də sabcanktiv şəkli vasitəsi ilə ötürmək vacibdir. Buna görə də, feil şəklinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mətndəki rolunu müəyyən etmək və

uyğun tərcümə üsullarını seçmək lazımdır. Çünki feilin şəkil kateqoriyalarında mövcud olan fərqlər əsasən sabcanktiv şəklin ifadə üsulu ilə, yəni formaları ilə bağlıdır. Bu səbəbdən konstruksiyaların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı bir sıra ümumi çətinliklər yaranır.

İngilis dilinin zəngin qrammatik strukturu və feil sisteminin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, şəkil kateqoriyasının tərcümə problemlərinin təhlili üçün Cek Londonun "*Martin Eden*" romanı və onun Azərbaycan dilinə iki fərqli tərcüməsi (İslam İbrahimov və müəllif) araşdırmanın əsas mənbəyi kimi seçilmişdir. Bu romanın seçilməsinin əsas səbəbi, ingilis dilinin feil sistemindəki incə mənə nüanslarının Azərbaycan dilinə ötürülməsi ilə bağlı yaranan çətinlikləri və müxtəlif tərcümə strategiyalarını aydın şəkildə nümayiş etdirmək imkanındır. İki müxtəlif tərcümənin müqayisəli təhlili, şəkil kateqoriyasının tərcüməsində tətbiq olunan yanaşmaların müəyyən edilməsi, onların güclü və zəif tərəflərinin müqayisəsi və optimal tərcümə strategiyasının müəyyənləşdirilməsi üçün əsas təmin edəcəkdir. Qeyd edək ki, təhlil üçün əsas götürülən iki tərcümədən birincisi İslam İbrahimova, ikincisi isə tədqiqatın müəllifinə məxsusdur. Nümunələrə diqqət yetirək:

"But you speak of culture as if it should be a means to something," Ruth cried out"⁵².

*"Siz mədəniyyətdən elə danışsınız ki, guya, bu, məqsəd deyil, yalnız vasitədir, - deyə ucadan dilləndi"*⁵³.

"Amma siz mədəniyyət haqqında bir vasitəymiş kimi danışsınız," deyə Ruf qışqırdı.

Bu cümədə *as if* bağlayıcısı *sanki*, *elə bil* kimi tərcümə olunur. Buna görə də *should be* reallığı deyil, qeyri-reallığı ifadə edir və sapozişinal şəklindədir. Tərcüməçi İ. İbrahimov bu şəkli Azərbaycan dilinə *vasitədir* kimi *dir* xəbərlilik şəkilşisi ilə tərcümə etmişdir. Lakin, *should be a means* ifadəsi dilimizə *vasitəymiş* kimi feili sifət formasında tərcümə edilsə də mənaya xələl gətirmir və hər

⁵² London, J. *Martin Eden* / J. London. – Kiev: Dnipro, – 1980. – p. 108

⁵³ İbrahimov, İ. *Martin İden* / İ.İbrahimov. – Bakı: Şərq – Qərb, – 2009. – s. 120

iki tərcümə qəbul olunandır, yəni həm forma, həm də mənacə orijinala uyğundur.

*"I wish dead people would stay dead"*⁵⁴.

*"Qoy ölülər ölüliyündə qalsınlar"*⁵⁵.

Kaş ölü insanlar elə ölü olaraq da qalaydı.

Bu cümlədə *wish* feili qoy, *would stay* feili birləşməsi isə *qalsınlar* (əmr şəklində) kimi tərcümə olunub. *Wish* feili hərfi tərcümədə *arzu etmək* mənasındadır. Lakin bu feilin Azərbaycan dilinə *kaş* ədatı ilə tərcümə olunması daha düzgün mənada olar. *Would stay* feili isə ingilis dilində *sapozişinal* şəklində işləndiyi halda Azərbaycan dilinə əmr şəklində deyil *qalaydı* kimi, yəni arzu şəklində və *idi* hissəciyi ilə tərcümə olunması zaman və şəkil uzlaşması baxımından daha dəqiq hesab olunur.

Azərbaycan və ingilis dillərində feilin şəkil kateqoriyasının tərcümə edilməsi hər iki dildə bu kateqoriyanın müqayisə edilərək oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etmək üçün ən doğru üsuldur. Bu prizmadan yanaşaraq şəkil kateqoriyasını həm də Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə edərək yaranan çətinlikləri aşkar edib həlli yollarını tapmağa çalışıldı və bununla da, müqayisə və tutuşdurma üsulundan istifadə edərək Azərbaycan dilində adı sadalanan feil şəkillərinin ingilis dilinə hansı feil şəkilləri vasitəsilə tərcümə edilməsinin məqsədə uyğun olduğunu araşdırıldı. Bunun üçün 44 günlük Vətən müharibəsinə və Şuşa şəhərinin inşa edilməsinin 270 illiyinə həsr olunmuş 2022-ci ildə dərc olunan "Cığır" tarixi romanı ingilis dilinə tərcümə edilərək təhlil edilib.

Məsələn: *"Fikirləşməmişdi ki, əgər onlar beynəlxalq qurumlara, hətta Moskvaya müraciət etsələr, məsələ açıq qalacaq"*⁵⁶. *It did not occur to him that, if they appealed to international organizations, even Moscow, the issue would remain open.*

⁵⁴ London, J. Martin Eden / J. London. – Kiev: Dnipro, – 1980. – p. 111

⁵⁵ İbrahimov, İ. Martin İden / İ.İbrahimov. – Bakı: Şərq – Qərb, – 2009. – s.

123

⁵⁶ Yunus, O. Cığır / O. Yunus. - Bakı: - 2022. - s. 47

Nümunədə işlənmiş *fikirləşməmişdi* - *it did not occur to him* feili hər iki dildə xəbər şəklində işlənib, *müraciət etsələr* - *appealed to* feili şərt şəklindədir və ingilis dilinə sabcanktiv II şəklinin indiki zaman formasında *appealed* kimi tərcümə olunub və baş cümlədəki *qalacaq* - *would remain* feili xəbər şəklində olsa da, ingilis dilinə kandişinal şəklində indiki zaman forması kimi tərcümə olunur.

*“Biz ona görə bura yığılmışdıq ki, bu məsələləri müzakirə edək, bir nəticəyə gələk”*⁵⁷. *We are gathered here to discuss these issues and come to a conclusion.*

Bu səbəb budaq cümləsi ingilis dilinə sadə cümlə kimi tərcümə olunur və beləliklə də, fikir oxucuya çatdırılır. *Yığılmışdıq* feili nəqli keçmiş zamanda və məlum növdədir, lakin ingilis dilinə indiki qeyri-müəyyən zamanda və məchul növdə tərcümə olunub və hər iki dildə bu feil xəbər şəklindədir. *Edək, gələk* feilləri isə əmr şəklində olsa da, ingilis dilinə təsriflənməyən feil (məsdər) - *to discuss, to come* kimi tərcüməsi fikrin düzgün ifadəsinə xələl gətirmir.

Beləliklə, yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, tərcümənin hər bir hissəsini orijinalın müvafiq hissəsi ilə əlaqələndirməyə imkan verən strukturun maksimum uyğunluğu əsas məqsəd olmalıdır. Hər iki dilin zəngin qrammatik strukturu və feil sisteminin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, şəkil kateqoriyasının tərcümə problemlərinin təhlil etmək şəkil kateqoriyasının daha da dərinədən öyrənilməsinə zəmin yaradır.

Dissertasiyanın **nəticə** adlanan hissəsində aşağıdakı elmi-nəzəri nəticələrə gəlinmişdir:

1. Müxtəlif sistemli dillərdə fikrin formalaşması və digər insanlara ötürülməsi, eləcə də cümlənin qurulmasında əsas rol feilin üzərinə düşür. Feil, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində ən zəngin nitq hissəsi olmaqla yanaşı, milliliyi də özündə ən çox qoruyan nitq hissəsidir. Hər iki dildə feil şəkilləri digər qrammatik kateqoriyalardan fərqli olaraq daha geniş ifadə imkanlarına malikdir.

⁵⁷ Yunus, O. Cığır / O. Yunus. - Bakı: - 2022. - s. 51

2. Feilin perifrastik formaları, ən çox cümlənin xəbəri kimi çıxış edir. Bu formalar, predikativ funksiyanı yerinə yetirən müəyyən feillərin təsriflənən və təsriflənməyən formalarının, həmçinin müəyyən predikativ sözlərin birləşməsindən yaranır. Perifrastik formalar, əsasən hərəkətin və ya vəziyyətin daha dolğun və təsvirli şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir.

3. Azərbaycan dilçiliyində feilin əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkilləri mövcuddur və bu şəkillərin təsnifatı ənənəvi bölgüyə əsaslanır. Şəkil kateqoriyası zəngin məna çalarına malik feil kateqoriyasıdır. Hər iki dildə şəkil kateqoriyası sinonimlik yaradan kateqoriyadır. Azərbaycan dilində əmr şəklini digər şəkillərdən əsaslı şəkildə fərqləndirən əsas cəhət bu şəkil kateqoriyasının xüsusi morfoloji əlamətlərlə düzəlməməsi və xüsusi intonasiya ilə deyilməsidir.

4. Azərbaycan dilində feilin lazım şəklinin işlənmə tezliyi digər şəkil kateqoriyaları ilə müqayisədə daha azdır. Azərbaycan dilində feilin şərt şəkli zaman keçdikcə semantik differensiasiyaya məruz qalır. Azərbaycan dilində məna və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə diqqəti daha çox cəlb edən xəbər şəkli feil şəkillərinin formalaşmasında xüsusi rola malikdir.

5. İngilis dilində imperativ şəkli, feilin ifadə etdiyi hərəkətin reallığı barədə heç bir məlumat verməyərək, baş verməmiş hadisələri bildirir. Bu hərəkətlərin baş verib-verməyəcəyi məlum deyil və əgər icra olunacaqsa, gələcək zamana aid olacaq.

6. Sabcanktiv şəkli ingilis dilinin qrammatik quruluşunun özəl sahəsi olub xüsusi konseptual məzmununun və formal ifadəsinin şərhə baxımından əhəmiyyətliyədir. Britaniya ingilis dilində, xüsusi ilə də danışıq nitqində feilin sapozişinal şəkli sabcanktiv şəklini əvəzləsə də, bu formalar tamamilə birləşməyərək iki müxtəlif şəkil forması yaradırlar.

7. Hər iki dildə şəkil kateqoriyası modallığın ifadə vasitəsi kimi reallaşır. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman formaları həm forma, həm də modallıq baxımından əsaslı şəkildə fərqlənir. Feilin əmr və sabcanktiv I şəkilləri, qrammatik quruluşca eyni olsa da, semantik baxımdan fərqlənirlər.

8. Azərbaycan və ingilis dillərində feilin şəkil kateqoriyası çox sayda ifadə formalarına və modallıq çalarlarına malikdir və hərəkətin qeyri-reallığını ifadə etdiyinə görə tərcümə sahəsini xüsusilə maraqlandırır.

9. Hər hansı bir mətni, xüsusən də bədii mətni tərcümə edərkən, yalnız ifadənin mənasını deyil, həm də onun emosional çalarlarını, feilin şəkil kateqoriyası ilə, xüsusilə də sabcanktiv şəklin köməyi ilə ötürmək vacibdir. Bu, orijinalın zəngin mənasını və dilin ifadə imkanlarını qorumaqla yanaşı, tərcümənin mədəni və emosional kontekstini də düzgün çatdırmaq məqsədini güdür.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş
aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:**

1. Azərbaycan dilində feil şəkillərinə ümumi nəzər // – Bakı: BSU, Elmi əsərlər (Dil və ədəbiyyat seriyası), – 2019. № 2, – s. 53–59.
2. Azərbaycan və ingilis dillərində feilin şəkil kateqoriyasının tədqiqinə dair ümumi qeydlər // – Gəncə: GDU, Elmi xəbərlər, – 2019. № 3, – s. 321–326.
3. Azərbaycan dilində feilin şərt şəkli // – Bakı: AMEA. M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2021. №11, – s.112-121.
4. Azərbaycan dilində feilin əmr şəkli // – Bakı: BDU. Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2021. №3 (117), – s. 89-93.
5. Optative mood of the verb in the Azerbaijani language.// - Philadelphia, USA: International Scientific Journal. Theoretical and Applied Linguistics, - 2022. № 1 (105), – p. 89–92.
6. İngilis dilində feilin sabcanktiv şəkli qeyri-reallıq modallığının ifadə vasitəsi kimi // Gənc tədqiqatçıların VI respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2023, – s. 114–116.
7. İngilis dilində feilin şəkil kateqoriyası. // Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpası və ölkənin siyasi, sosial–iqtisadi, mədəni inkişafı // Beynəlxalq elmi konfransın materialları, - Sumqayıt: –2023, – s. 345-347.
8. A history of the investigation of the category of mood in English // «Global Science and Innovations 2023: Central Asia». International Scientific Journal, - Astana, Kazakhstan, - April 2023; – p. 27–30.
9. Mutual relation between the category of mood and tense in English. // The 8th International scientific and practical conference “Science and innovation of modern world” - London: United Kingdom: - 20-22 April 20-22, -2023, – p. 409–414.
10. İngilis dilində şəkil kateqoriyası modallığın ifadə vasitəsi kimi // – Gəncə: GDU, Elmi xəbərlər, – 2023. – № 1, – s. 343–350.

11. The tense category of the indicative mood in the English language // – Poland, Warszawa: Colloquium-journal, – 2024. № 3 (196), – p. 87–90

12. The Subjunctive, Conditional and Suppositional Mood of the verb in Azerbaijani and English Languages as a Means of Expressing Modality // – Poland, Warszawa: Colloquium-journal, – 2024. № 32 (225), – p. 21–24

13. Исследование категория наклонения глагола как средства выражения модальности в Азербайджанском языке // “Filologiya fanlarining dolzarb masalalari” mavzusida Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Qarshi, -17-18 aprel, - 2026, – b. 551-553

Dissertasiyanın müdafiəsi 8 Sentyabr 2026-cı il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəhəri, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA-nın İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ. Nəsimi adına Dilçilik institutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 1 İyul 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 12.06.2026

Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcm: 42 362

Tiraj: 100